

معرفی بحار الانوار

فیروز اکبری

کادر علمی پژوهشکده تحقیقات اسلامی

کتاب شریف بحار الانوار که به راستی بحر عمیقی از معارف است.^۱ «مقام معظم رهبری»

مقدمه

مذهب والای تشیع دارای مجموعه‌های حدیثی معتبر است که در این میان مهمترین آنها عبارتند از:^۲

(۱) کافی، تالیف محمد بن یعقوب کلینی (م ۳۲۹ ق) که شامل حدود ۱۶ هزار حدیث است.
(۲) من لا یحضره الفقیه، تالیف شیخ صدوق یا ابن بابویه (محمد بن علی، م ۳۸۱ ق) که شامل ۵۹۹۸ حدیث است.

(۳) تهذیب، تالیف شیخ الطایفه محمد بن حسن طوسی (م ۴۶۰ ق) که ۱۳۵۹۰ حدیث دارد.
(۴) استبصار تالیف شیخ الطائفه ابو جعفر طوسی، مشتمل بر پنج هزار و پانصد و یازده حدیث است.

(۵) وافی، تالیف ملا محسن فیض کاشانی (م ۱۰۹۱ ق) که تمامی احادیث کتب اربعه را دارد و دارای حدود پنجاه هزار حدیث است.

(۶) بحار الانوار که مقاله حاضر به معرفی آن اختصاص دارد.

(۷) وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه، تالیف شیخ محمد بن حسن حر عاملی (م ۱۱۰۴ ق)

(۸) مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، تالیف حاج میرزا حسین نوری (م ۱۳۲۰ ق).
هریک از مجموعه‌های نفیس بالا دارای جایگاه خاصی می‌باشند اما در این میان بحار الانوار

جایگاه ویژه‌ای در فرهنگ تشیع دارد و محققان هر موضوعی از معارف دینی، بسیاری از گمشده‌ها و آرزوهای خود را در این مجموعه فراهم می‌یابند.

ویژگی‌های منحصر به فرد این کتاب گرانقدر این است که باب بحث، فحص و تدقیق علمی رامی‌گشاید و باب جهل و ضلالت و قول بلا تحقیق رامی‌بندد و این بیانگر سیره نیکوی مولف کتاب بوده، که هر آنچه که به او رسیده است، در کتابش آورده و تمیز بین صحیح و سقم را به شم و شناخت محققان و احاطه علمی آنان واگذار کرده، بدون آنکه فکر و نظر شخصی خود را حکم قرار دهد.

الف. گذری بر زندگی علامه مجلسی

مولی محمد باقر بن محمد تقی معروف به مجلسی ثانی یا علامه مجلسی در سال ۱۰۳۷ ه. ق (یک سال قبل از مرگ شاه عباس) در خانواده‌ای که عالم و فاضل پرور بود در شهر اصفهان دیده به جهان گشود. پدرش مجتهد عالیقدر محمد تقی مجلسی از علما و روحانیون بزرگ عصر صفوی به شمار می‌رفت.

علامه از همان اوان کودکی تحت تربیت و تعلیم پدر دانشمند خود پرورش پیدا نمود و با هوش سرشار و استعداد خدادادی و پشتکار مخصوص به تحصیل علوم متداوله عصر در حوزه علمیه اصفهان پرداخت.

او با توجه به توانایی ذاتی در مدت کوتاهی مراحل مختلف علمی و تحصیلی را طی کرد و سپس به گرد آوری علم حدیث و آثار اهل بیت عصمت و طهارت دل بست و تحقیق و پژوهش عمیقانه در آن فن شریف مبذول داشت و تلاش خود را در این مورد متمرکز نموده تمام اوقاتش را صرف آن کرد تا اینکه منشأ تحولی بزرگ در روزگار خود گردید.

علامه در دوران جوانی از محضر دانشمندان و عالمانی عالیقدر همچون: ملا عبدالله شوشتری، شیخ عبدالله بن جابر آملی، شیخ علی جبل عاملی و سایر بزرگان دین به ویژه فقیه و حکیم و محدث نامی ملا محسن فیض کاشانی (که در سفری به اصفهان آمده و در آن دیار ماندگار شده بود) بهره‌های کافی برد.

علامه مجلسی محقق پرکاری بود که در عمر شریف خویش لحظه‌ای از تألیف و تحقیق نیاسود و توانست کتابخانه بزرگی را که یادگار نیاکانش بود غنی تر و پر بارتر ساخته و جهت استفاده علاقه‌مندان در اختیار دانش پژوهان قرار دهد. به دست توانای علامه مجلسی کتب زیادی نگارش یافت که به دو بخش، تألیفات فارسی و عربی قابل تقسیم است.

برخی از تألیفات فارسی او عبارت است از:

۱. حیاة القلوب: مشتمل بر سه جلد.
۲. حلیة المتقین: در آداب معاشرت و زندگی فردی و اجتماعی.
۳. عین الحیات: شرح وصایای پیامبر اکرم(ص) به ابوذر غفاری.
۴. مشکاة الانوار: در فضیلت و آداب قرائت قرآن و ثواب آن.
۵. جلاء العیون: کتابی در باب تاریخ زندگانی چهارده معصوم(ع).

برخی از تألیفات عربی اش به شرح ذیل می باشد:

۱. بحار الانوار: این اثر مشهورترین و مهمترین اثر علامه مجلسی و اثر پر بار و بلند آوازه تاریخ تشیع است که در ۱۱۰ جلد تدوین شده است.

۲. کتاب مرات العقول، در ۲۶ جلد.

علامه مجلسی پس از رحلت پدر بزرگوارش، به جای او در مسجد جامع اصفهان اقامه نماز جماعت می نمود. ایشان از زمان شاه عباس دوم تا زمان شاه سلطان حسین دارای مقام و قدرت مطلق دینی بود و تا آخرین روزهای حیاتش این قدرت و نفوذ همچنان رو به افزایش و تعالی می رفت، به همین مناسبت از جانب سلاطین صفوی عنوان شیخ الاسلامی که عالی ترین درجه روحانیت در آن عصر بود به وی اعطا گردید.

از ملا محمد تقی مجلسی پدر علامه مجلسی نقل کرده اند که فرمود: در یکی از شبها بعد از نماز شب یک حالت خوشی به من دست داد که فهمیدم هر حاجتی از خدا بخواهم برآورده می شود و فکر کردم در امور دنیا و آخرت چه چیز از خدا مسئلت بنمایم ناگاه صدای گریه محمد باقر از گهواره بلند شد. عرض کردم الهی به حق محمد و آل محمد (ص) این طفل را مروج دین خودت و نشرکننده احکام سید رسولانت قرار بده و او را موفق کن به توفیقاتی که انتهایی برای آن نباشد، شکی نیست که دعای والد در حق این فرزند شایسته مستجاب شد و او به درجات عالییه دست یافت.

علامه محمد باقر مجلسی آن محقق پر کار و عالم نامدار پس از عمری پر برکت که سراسر وقف خدمتگزاری به علم و دین و دانش و فرهنگ در جهان اسلام گردید، عاقبت در سن ۷۳ سالگی و در آخرین روزهای ماه مبارک رمضان سال ۱۱۱۱ ه. ق در شهر دانش پرور اصفهان، چشم از جهان فرو بست و به سرای باقی شتافت. پیکر پاک آن مرحوم بعد از تشییع با شکوه در کنار مسجد جامع اصفهان در جوار پدر و خاندان دانشمند مجلسی به خاک سپرده شد.

ب. معرفی بحار الانوار

چنان که اشاره گردید از محمد باقر مجلسی آثار زیادی به جا مانده است اما آثار وی، بحار الانوار، مشهورترین، مهم ترین و مفصل ترین اثر علمی به زبان عربی است که از آن به بزرگترین و نامورترین جوامع حدیثی شیعه یاد می شود و در واقع مجموعه‌ای گسترده از احادیث امامیه است.

نام کامل این اثر «بحار الانوار الجامعة لدرر اخبار الائمة الاطهار علیهم السلام» است. عزم مؤلف بر نگاشتن این کتاب از ۱۰۷۰ ق / ۱۶۶۰ م، پس از نگارش کتاب فهرس مصنفات الاصحاب جزم شده است و اولین تاریخ ثبت شده در خود کتاب ۱۰۷۲ ق است و پیش نویس آن در ۱۱۰۴ یا ۱۱۰۶ ق به پایان رسیده است، هر چند پاک نویس کتاب تا پس از فوت مؤلف و توسط شاگردان او همچنان ادامه داشته است.

همزمان با کار ۳۶ ساله او، کتابهای مهم دیگر حدیثی شیعه نیز نگاشته شده است: نخست «الوافی» از مولی محسن فیض کاشانی و نیز «وسائل الشیعه» از محمدبن حسن حر عاملی. و این حکایت از آن دارد که شرایط حاکم بر حوزه‌های دینی آن زمان نگارش احادیث را می پسندیده، و فیض کاشانی و حر عاملی در همین فضا اقدام به تدوین مجموعه‌های حدیثی شیعه نموده‌اند.

این کتاب دایرة المعارف مانند به سبب ذکر مستند بیشتر روایتهای منقول از ائمة شیعه علیهم السلام، تبویب نسبتاً کامل موضوعات، شرح و بیان بسیاری از روایات، تحقیقات گوناگون کلامی تاریخی، فقهی، تفسیری، اخلاقی، حدیثی و لغوی مؤلف و نیز اعتبار علمی وی همواره مقامی والا داشته است چنانکه برغم حجم زیادش از همان روزگار تألیف نسخه‌های خطی بسیاری از آن نوشته شده و از اواخر قرن سیزدهم با رواج صنعت چاپ همه یا بخشهایی از آن بارها به چاپ رسیده است. همچنین دانشمندانی چند به ترجمه یا تلخیص برخی از مجلدات آن همت گماشته یا مستدرک و فهرست برای آن برداشته‌اند یا در نقد و ایضاح آرای مؤلف حواشی نگاشته‌اند همچنانکه درباره خود کتاب نیز نکاتی را مطرح کرده‌اند.

ج. سبب و چگونگی تألیف

مؤلف در مقدمه کتاب (ج ۱، ص ۲-۵) می نویسد که بعد از سپری کردن بخشی از عمر در آموختن دانشهای گوناگون و اندیشیدن به ثمرات و غایات این دانشها دریافته است که زلال

علم فقط از چشمه روشن وحی و الهام حاصل می شود و در آخرت تنها این علم سودمند است هر چند در ظاهر رونقی نداشته باشد. از این رو پژوهش در اخبار و روایات مأثور از ائمه اطهار علیهم السلام را برگزیده است. بدین منظور نخست کتابهای حدیثی متداول و مشهور شیعی را بدقت خوانده سپس به جستجوی اصول معتبر حدیثی پرداخته که به عللی از جمله موانع سیاسی و عدم اهتمام به استنساخ و نگاهداری آنها به علت شمول و شهرت جوامع حدیثی متأخر مهجور مانده و چه بسا بیشتر نسخه های آنها از بین رفته است. او برای اجرای چنین کار عظیمی از همکاران و شاگردان بسیاری کمک گرفته و باگسیل کردن آنها به بلاد اسلامی به جدیت تمام به گردآوری منابع حدیثی اولیه کوشیده و در این راه با مشکلاتی روبرو بوده است از جمله بخل ورزی برخی از صاحبان نسخ که به آن اشاره کرده است. با اینهمه با پشتکار مجلسی و همکاری گروهی از فضلا چون مولی عبدالله افندی، و مولی ذوالفقار اصفهانی و مولی عبدالله بحرانی بسیاری از اصول و مأخذ معتبر که در روزگاران پیشین محل مراجعه دانشمندان بوده فراهم آمده است. کار گروهی او که از ابتکارات تألیف به حساب می آید، شباهتی نیز به کار نگارش دائرة المعارف فلسفی توسط گروه اخوان الصفا دارد؛ با این تفاوت که وی تسلط کامل و یک تنه بر همه مراحل کار داشت و شاگردانش فقط به جمع آوری و نگارش آیات و احادیث، ذیل عنوانهای طراحی شده توسط خود او می پرداختند و کلیه گزینشها از متن، سند، ... و همچنین تنظیم توسط خود وی صورت می گرفته است.

طرح اولیه بحار آنگونه که مؤلف در نظر داشته در ۲۵ مجلد بوده ولی چون او مجلد پانزدهم را با در نظر گرفتن حجم به دو مجلد تقسیم کرده این اثر ۲۶ مجلد شده است که هر کدام به یک موضوع اصلی اختصاص دارد و شامل چندین باب است. بیشتر موضوعات تقسیمات فرعی نیز دارند. در این کتاب برخی عناوین هست که در کتب حدیثی پیش از بحار به صورت مستقل وجود نداشته و مؤلف آنها را از امتیازات تألیف خود شمرده است مانند «کتاب العدل و المعاد» «کتاب السماء و العالم» تاریخ انبیا و ائمه علیهم السلام. مؤلف هر باب را با آیاتی از قرآن کریم که صریحا یا به مدد قراین گوناگون تاریخی حدیثی و تفسیری با موضوع تناسب دارد آغاز کرده و سپس اقوال مفسران (غالباً امین الاسلام طبرسی و امام فخر رازی) را در حد لزوم نقل کرده و آنگاه احادیث ناظر بر هر عنوان را با ذکر سند به ترتیب شماره آورده است. گاه فقط بخشی از یک حدیث را نقل کرده و کامل آن را در بابی مناسبتر آورده است. در این گونه نقلها گاه به محل اصلی نقل حدیث در بحار اشاره کرده و همچنین در صورت لزوم برای تبیین معنای حدیث توضیحاتی داده است.

د. چاپ‌های بحارالانوار

چهار چاپ معروف بحارالانوار عبارتند از:

۱. این کتاب کبیر ابتدا به هزینه و همت حاج محمد حسن ملقب به کمپانی اصفهانی، امین دارالضرب تهران، از سال ۱۳۰۳ تا ۱۳۱۵ ق در تهران طبع گردید و مجلدات بیست و پنج‌گانه آن به رایگان میان اهل علم توزیع گردید.

۲. طبع جدید و حروفی بحارالانوار در ۱۱۰ جلد به اهتمام حجه الاسلام شیخ محمد آخوندی، توسط دارالکتب الاسلامیه و انتشارات اسلامیة تهران، با نظارت و اشراف علمی عده‌ای از فضلا از جمله مرحوم علامه طباطبایی، مرحوم عبدالرحیم ربانی شیرازی، شیخ یحیی عابدی زنجانی و علی اکبر غفاری، حاج سید ابراهیم میانجی، سید محمد موسوی النخрсان، هدایت الله مسترحمی و استاد محمد باقر بهبودی چاپ شده است.

۳. چاپ سوم که در واقع تجدید طبع شکیل همان چاپ حروفی اول، منطبعه در تهران و به همت فضلالی سابق الذکر است، از سوی مؤسسه الوفاء در لبنان انجام گرفته است.

۴. چاپ چهارم که در واقع چاپ سوم طبع حروفی جدید است، از سوی مؤسسه الوفاء و داراحیاء التراث العربی در لبنان، به شیوه افست از روی چاپ پیشین انجام گرفته است. این طبع دارای ویژگی‌های زیر است:

الف. دارای شماره صفر (۰) تحت عنوان مدخل است که بحث مفصلی درباره علامه مجلسی و مخصوصا استادان، شاگردان و آثار وی، به ویژه بحارالانوار دارد، همچنین تراجم احوال مولفین مصادر اصلی بحار از ابن بابویه گرفته تا فخرالدین حلی در آن آمده است.

ب. مجلدات ۲۸ تا ۳۴ که برابر با جلد هشتم چاپ سنگی، یعنی کتاب خلفاء یا کتاب فتن در طبع جدید به چاپ نرسیده است، شاید از آن روی که در بردارنده مطاعن خلفاء بوده است. البته بعدا چند جلد آن توسط وزارت ارشاد چاپ شده که در طبع بیروت هم افست شده و چند جلد بقیه را دو ناشر دیگر چاپ کرده‌اند.

ه. عناوین موضوعات به ترتیب مجلدات (مطابق چاپ ایران)

جلد اول (ج ۱ و ج ۲ چاپ جدید)

کتاب «العقل والعلم والجهل»

مقدمه کتاب در بیان اصول و کتاب‌هایی است که بحار از آنها فراهم گشته و توثیق مصادر و

اختلافی که در مصادر است و بیان رموزی که در کتاب به کار رفته است و خواننده باید از آن رموز آگاه باشد و اصطلاحات مولف در اختصار اسناد و غیر این‌ها.

جلد دوم (ج ۳ و ج ۲ چاپ جدید)

کتاب «التوحید»: توحید، صفات سلبیه و ثبوتیه (غیر عدل)، اسماء حسنی خداوند، شرح برخی خطبه‌ها و کتاب توحید مفضل و رساله اهللیجه - منسوب به امام صادق (ع).

جلد سوم (ج ۵ تا ج ۸ چاپ جدید)

کتاب «العدل و المعاد»: کتاب عدل و مشیت و اراده و قضا و قدر، هدایت و ضلالت، امتحان و طینت و میثاق، و آنچه مربوط به آنهاست، توبه، فلسفه احکام، مقدمات مرگ و برزخ و قیامت، وحشت از عالم برزخ و قیامت، شفاعت و وسیله، بهشت و دوزخ.

جلد چهارم (ج ۹ و ج ۱۰ چاپ جدید)

کتاب «الاحتجاجات و المناظرات»: شامل احتجاجات قرآن و پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم و ائمه علیهم السلام و اصحاب ایشان و برخی علمای امامیه در دوران غیبت در برابر کفار و مشرکان و مخالفان و تمام کتاب علی بن جعفر.

جلد پنجم (ج ۱۱ تا ج ۱۴ چاپ جدید)

کتاب «قصص الانبیاء»: داستان پیامبران از آدم تا خاتم - و اثبات عصمت انبیاء و پاسخ به اشکالات مطرح شده پیرامون عصمت پیامبران.

جلد ششم (ج ۵۱ تا ج ۲۲ چاپ جدید)

کتاب «تاریخ نبینا و احواله»: زندگانی پیامبر اکرم (ص) از هنگام ولادت تا وفات و داستان اجداد آن حضرت و شرح حقیقت معجزه و اعجاز قرآن و شرح حال ابوذر و مقداد و عمار و سلمان و برخی دیگر از اصحاب پیامبر.

جلد هفتم (ج ۲۳ تا ج ۲۷ چاپ جدید)

کتاب «الامامة»: در مشترکات زندگی ائمه اطهار و شرایط امامت، و آیاتی که در وصف آنان نازل شده است، چگونگی تولد ائمه دین و عجایب شئون آنها، دانش آنان و برتری ایشان بر پیامبران گذشته، ثواب دوستی آنان و فضیلت فرزندان ایشان و در آخر کتاب برخی مناظرات شیخ مفید و سید مرتضی و شیخ طوسی در تفضیل ائمه.

جلد هشتم (ج ۲۸ تا ج ۳۴ چاپ جدید)

کتاب «الفتن و ماجری بعد النبی صلی الله علیه وآله»: در فتنه‌های که پس از پیامبر (ص) روی داد؛ شرح حال خلفای سه گانه و آنچه که در روزگار آنان رخ داد، داستان جنگ‌های جمل، صفین، نهروان و غارت معاویه در نواحی مختلف عراق، شرح حال برخی یاران علی (ع) و شرح قسمتی از اشعار منسوب به آن حضرت و همچنین شرح بعضی از نامه‌های آن امام.

جلدهای نهم تا سیزدهم (ج ۳۵ تا ج ۵۳ چاپ جدید)

کتاب، «تاریخ ائمه»: پیرامون زندگی نامه ائمه (ع) از تولد تا شهادت ایشان است.

جلد چهاردهم (ج ۵۴ تا ج ۶۳ چاپ جدید)

کتاب «السماء والعالم»: آسمان و جهان، لوح، قلم، عرش، کرسی، پرده‌های حجاب، اثبات حدوث جهان، آسمان‌ها، ستارگان، سیارات، جن و ملائکه و اقسام آنها، زمین، عناصر، موالید، معادن، گیاهان، جانوران. خواص آنها، صید و ذبح حیوانات، حلال و حرام آنها، منافع ادویه، میوه جات، سبزیجات، عقاقیر و خواص طبیبی آنها، انسان، نفس، روح، تشریح بدن، علم طب، وضع جغرافیایی شهرها، بقعه‌ها، صحراها، دریاها و نقاط مختلف زمین، احکام ظروف از نظر فقه اسلامی، کتاب طب النبی و طب الرضا.

جلد پانزدهم (ج ۶۴ تا ج ۷۲ چاپ جدید)

کتاب «الایمان و الکفر»: در باب ایمان، کفر، صفات مومنین و فضایل ایشان و کفر و اخلاق ناپسند است.

جلد شانزدهم (ج ۷۳ چاپ جدید)

کتاب «الاداب والسنن والاوامر والنواهی والکبائر والمعاصی»: در آداب و سنن، زینت‌ها، تجملات؛ پاکیزگی و سرمه کشیدن، استعمال عطریات و روغن‌ها، مسکن، خواب و بیداری، مسافرت، نواهی و گناهان و حدود آنها.

جلد هفدهم (ج ۷۲ و ۷۵ چاپ جدید)

کتاب «الروضة»: این شامل مواظ و حکمت‌های خداوند در قرآن کریم و سخنان گهربار رسول اکرم و ائمه اطهار - علیهم السلام - و رساله مفضل بن عمر به شیعیان و حکایت بلوهر و بوذاسف است.

جلد هجدهم (ج ۷۶ تا ۸۸ چاپ جدید)

کتاب «الطهارة والصلوة»: این جلد در دو بخش طهارت و مسائل آن و همچنین صلاه و احکام آن می باشد.

جلد نوزدهم (ج ۸۹ تا ۹۲ چاپ جدید)

کتاب «القرآن والدعاء»:

این کتاب شامل فضایل قرآن، آداب و ثواب قرائت آن، اعجاز قرآن و تمام تفسیر نعمانی و همچنین ذکر و اقسام آن، دعا و شرط آن، تعویذات، حرزها، دعای دردها، ادعیه هفته، ماه و سال و صحیفه ادريس پیامبر علیه السلام می باشد.

جلد بیستم (ج ۹۳ تا ۹۵ چاپ جدید)

کتاب «الزکاة وال الصوم»: زکات و صدقه و همچنین ابواب راجع به خمس، اعتکاف، کتاب روزه و اعمال السنة را نیز در این کتاب آورده است.

جلد بیستم و یکم (ج ۹۶ و بخشی از ج ۹۷ چاپ جدید)

کتاب «الحج»: شامل حج و عمره، احوال مدینه، جهاد و مرابطه و امر به معروف و نهی از منکر.

جلد بیستم و دوم (ادامه ج ۹۷ تا ۹۹ چاپ جدید)

کتاب «المزار»: در آداب زیارت ائمه اطهار - علیهم السلام - و کتاب المزار.

جلد بیستم و سوم (ج ۱۰۰ و بخشی از ج ۱۰۱ چاپ جدید)

کتاب «العقود والایقاعات»: در احکام عقود و ایقاعات از: مکاسب، تجارات، دین و قرض، وصیت، ازدواج، طلاق و عتق

جلد بیستم و چهارم (ادامه ج ۱۰۱ چاپ جدید)

کتاب «الاحکام»: در احکام لقطه، میراث، قصاص و دیات.

جلد بیستم و پنجم (ج ۱۰۲ تا ج ۱۰۷ چاپ جدید)

کتاب «الاجازات»: شامل اساتید و طرق مؤلف و نیز اجازات علما به شاگردان و معاصرانشان می باشد.

و. جامعیت بحار

در اینکه آیا علامه مجلسی قصد گردآوری تمامی روایات موجود در منابع شیعه را در هر باب داشته است یا نه، ظاهر کتاب و مقدمه آن چنان می‌نماید که هدف وی گردآوری تمامی مطالب قابل اعتنای کتابهای شیعی بجز کتب اربعه حدیثی معروف شیعه بوده است. دلیل حذف این چهار کتاب، فراوانی نُسَخ آنها بوده و اینکه علامه میل نداشته تا تکرار مکررات کند؛ هرچند از این چهار کتاب هم روایاتی نقل کرده است. افزون بر آنها از صحیفه سجادیه هم به دلیل شهرت نسخه‌هایش و نیز کار مستقلی که مرحوم مجلسی بنای انجام آن را داشته اندکی نقل کرده است. در این زمینه، کار وی محدود و محصور در کتابهای حدیثی نبوده، بلکه بسیاری از آثار تاریخی شیعه هم مطالبشان به صورت گزیده یا به صورت کامل در بحار جای گرفته است. با این همه، اگر واقعا هدف او گردآوری همه روایات موجود در آثار شیعه بوده است، می‌توان گفت که مواردی از دست رفته و به رغم آنکه منابع آنها در دسترس وی قرار داشته، آن موارد را در بحار نیاورده است.

این موارد، بجز آثاری است که پس از علامه مجلسی یافت شده و وی آن آثار را در اختیار نداشته است. خواهیم دید که وی به دلیل بی‌اعتباری برخی از آثار دست‌کم برخی از مطالب آنها را نقل نکرده است. بدین ترتیب روایات و اخباری را که پذیرش آنها برای وی دشوار بوده و هیچ‌گونه محملی برای توجیه آنها نیافته و یا در ارائه آنها هیچ نوع فایده‌ای را تصور نمی‌کرده، در بحار نیاورده است. عبارت «ترکناها حذراً من التکرار» یا «حذراً من الاطناب» و مضامینی مشابه آن فراوان در بحار آمده است.

با این همه، از آنجاکه به مرور دریافته که بسیاری از مطالب و آثار گذشته را در بحار نیاورده است، در مقدمه کتاب که به احتمال، بعدها آن را نگاشته، اشاره کرده است که مطالبی را که بنا به مصالحی و جهاتی در بحار نیاورده در مستدرک البحار خواهد آورد، و البته توفیقی برای تألیف مستدرک به دست نیاورده است.

ز. منابع بحار الانوار

مؤلف خود در آغاز کتاب ابتدا منابع شیعی خود، بیش از ۳۸۷ اثر از ۲۵ نویسنده را معرفی می‌کند و سپس به سراغ منابع اهل سنت می‌رود که برای حجت آوردن یا رد کردن یا نقد کردن

یا متمیم فایده و تأیید روایات شیعی مورد استفاده قرار داده، و شمار آنها به ۸۵ منبع بالغ شده است؛ و سپس برای تصحیح الفاظ یا تعیین معانی به سراغ کتب لغت یا شروح اخبار عامه می‌رود و ۲۰ کتاب لغوی و ۱۳ کتاب شرح را برمی‌شمارد، هر چند این تنها منابع وی نیست و او به صراحت منابعی را نیز در حین کار معرفی می‌کند، به گونه‌ای که مجموعه کتب مورد استفاده او به حدود ۶۳۰ می‌رسد.

ح. میزان صحت و اعتبار کتاب بحار الانوار

علامه مجلسی (ره) و کسانی که همانند ایشان بوده و هستند، دارای دو گونه کار در زمینه احادیث‌اند:^۳

۱. گردآوری و طبقه‌بندی.

۲. نقد و بررسی.

کسی که اندک اطلاعی در مورد آثار علامه مجلسی (ره) داشته باشد به آسانی در می‌یابد که روش آن مرحوم در بحار الانوار گردآوری و طبقه‌بندی بوده است. کاری که هر محقق در آغاز کار تحقیق باید به آن بپردازد.

کار علامه مجلسی در زمان خود کار بسیار لازم و ضروری بوده است؛ چرا که شیعه قرن‌ها در تحت فشار دستگاه‌های حکومتی بوده و از همین رو بسیاری از احادیث و آثار آن نابود شده بود و یا در خطر نابودی قرار داشت.

بقای کتاب و حدیث نیز در آن زمان به نوشتن و انتشار دستی وابسته بوده است. از این رو اگر کتابی نوشته نمی‌شد و از روی آن نسخه‌های متعدد منتشر نمی‌گردید، از بین می‌رفت؛ چنان که آثار فراوانی از بزرگان عالم اسلام به همین دلیل و به دلیل حوادث و پیشامدها، از بین رفته است. علامه مجلسی (ره) در روزگار کوتاهی که فرصتی برای شیعه پدید آمده بود (نسبت به تاریخ اسلام) همت نهاد و کتاب‌های رو به نابودی شیعه را از اقصی نقاط عالم اسلام گردآوری و به طبقه‌بندی احادیث و تبویب آنها همت گماشت.

شأن محقق در مرحله تتبع تنها گردآوری است؛ اما علامه مجلسی (ره) چهره دیگری دارد که آن چهره نقد و بررسی است.

کتاب شریف «مرآة العقول» - که شرح و دقیق کتاب گران قدر کافی است - این جایگاه علامه

را به روشنی آشکار می‌سازد. متأسفانه برخی که از وادی تحقیق دورند، تنها یک چهره کار را دیده‌اند؛ گرچه آن نیز در جای خود کاری لازم و ضروری بوده است (گردآوری) و اگر بنا باشد محدث روایاتی را که فقط به نظر او صحیح می‌رسد گردآوری کند، این کار عوارض بسیار نامطلوبی را در پی خواهد داشت:

اولاً، بسیاری از احادیث به دلیل عدم نقل (به ویژه در گذشته‌ها) متروک و محجور می‌ماند و کم‌کم از بین می‌رفت.

ثانیاً، نظر محدث نوعاً نظری است اجتهادی که بر طبق مبانی خود آن را برمی‌گزیند. چه بسیار مواردی که محدثی حدیثی را صحیح می‌داند ولی محدث دیگر بر طبق ادله آن را رد می‌کند و برعکس. بنابراین حذف روایات، بستن راه تحقیق به روی دیگران است. چه بسا امروز حدیثی فهمیده نشود؛ ولی فردا همان حدیث راه‌گشای آیندگان باشد و... و یا با نقطه نظرهای اجتهادی تازه، راه برای اثبات صحت سند آن فراهم گردد.

حجت‌الاسلام قرائتی نقل می‌کند که روزی در مسیر راه به علامه طباطبائی (ره) برخورددم. از ایشان خواستم مرا نصیحت کنند. ایشان فرمود:

«بحار الانوار را زیاد مطالعه کنید و از روایت‌های آن ساده نگذرید.»^۴

منابع:

- دایرة المعارف تشیع، مدخل «بحار الانوار»، ج ۳، ص ۹۱-۹۸، مقاله بهاء‌الدین خرمشاهی.
- دایرة المعارف ایرانیکا، مدخل «بحار الانوار» ج ۴، ص ۹۲، مقاله اتان کالبرگ.
- دانشنامه جهان اسلام، مدخل «بحار الانوار»، ج ۲، ص ۱۳۴-۱۷۸ و ۲۶۸-۲۷۵، مقاله حسن طارمی.
- دایرة المعارف بزرگ اسلامی، مدخل «بحار الانوار» ج ۱۱، ص ۳۷۰-۳۷۴، مقاله مهدی مطیع.
- آشنایی با بحار الانوار، احمد عابدی، قم، ۱۳۷۸ ش.
- زندگینامه علامه مجلسی، مصلح‌الدین مهدوی، قم، فصل هفتم با عنوان «بحار الانوار جامع‌ترین کتاب حدیث شیعه»، ج ۲، ص ۲۰۵-۲۳۹.
- کتاب‌شناسی مجلسی، حسین درگاهی علی اکبر تلافی دارانی، تهران، ۱۳۷۱ ش.
- فصلنامه علمی - ترویجی مشکوة، شماره ۸۰، پاییز ۸۲، ص ۳۹-۵۴.
- ماهنامه آینه پژوهش، شماره، ص ۵۰-۶۲.

- کتاب ماه دین، ویژه‌نامه علامه مجلسی، ص ۱۰-۱۳.

- مکتب اسلام، سال ۲۳، شماره ۱۱، ص ۶۹-۷۲.

- <http://majlesi.net>

پی‌نوشتها:

۱. پیام مقام معظم رهبری به مناسبت انتشار معجم بحار الانوار، ۱۳۷۳/۷/۳.

2. <http://www.andisheqom.com/Files/hadith.php?idVeiw<29643&&level<4&subid<29643>

3. www.porsojoo.com/fa/bank/368942

4. <http://www.salehin.com/fa/salehin/alame/toseiha/main.htm>

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی